

NEMANUÁLNÍ PROSTŘEDKY VE ZNAKOVÝCH JAZYCÍCH: STRUČNÉ POZNÁMKY ÚVODEM

Alena Macurová

Anotace: Příspěvek shrnuje, opíraje se o poznatky lingvistiky znakových jazyků, sémioticky nahlíženou specifičnost znakových jazyků (způsob jejich existence, interakce manuálních a nemanuálních prostředků v jejich struktuře) a naznačuje okruhy problémů spjaté s charakteristikou prostředků nemanuálních, a to zvláště pokud jde o jejich verbální vs. neverbální povahu, jejich uplatnění gramatické vs. prozodické vs. pragmatické a jejich postavení v jazykovém systému.

Klíčová slova: znakový jazyk, sémiotická charakteristika znakového jazyka, nemanuální prostředky: povaha a funkce.

Perspektivou sémiotiky

Už více než půlstoletí bere lingvistika na vědomí skutečnost, že znakové jazyky (přirozené jazyky neslyšících různých národností) nejsou „vystavěny“ na zvuku: nosičem významu jsou v nich tvary, pozice a pohyby.¹ Ve všech doposud popsaných znakových jazycích (srov. např. Zeshan, 2006) se přitom uplatňují nosiče dvojího typu: nosiče manuální (tvary, pozice, pohyby ruky/rukou) a nosiče nemanuální (tvary, pozice, pohyby obličeje, hlavy a horní části trupu).²

Jejich vzájemný vztah je dán povahou existence znakových jazyků (jako ja-

zyků vizuálně motorických). Upozorňuje na to už Stokoe (1972) v souvislosti s americkým znakovým jazykem, když rámcem, v nichž je dorozumívání neslyšících nahlíženo,³ rozšiřuje perspektivou vědy o znacích – sémiotiky. Východiskem je mu sémiotická charakteristika lidské komunikace vůbec jako multikanálové aktivity (srov. už Birdwhistell, 1952): i v komunikaci mluvenými jazyky se totiž vedle složky audiální (řeči a paralingválních prostředků) uplatňuje složka vizuální, namátkou např. kinesika (gesta, mimika, pozice a postoje těla), proxemika a chronemika (prostor a čas komunikace) nebo haptika (dotyky).⁴

¹ K různým způsobům existence mluvených a znakových jazyků srov. např. Meier, Cormier, Quinto-Pozos, 2002; Sandler, Lillo-Martin, 2006 aj.

² Při usouvztažnění nosiče (nemanuálního výrazu) a významu zde bude užíván termín nemanuální prostředky.

³ Tj. rámec filozofie (18. stol.), rámec pedagogiky (19. stol.) a rámec lingvistiky (20. stol.).

⁴ Soulad, anebo konflikt těchto dvou složek je dán mluvčím (jeho záměrem) a kulturou, v níž je mluvčí ukotven (u nás k tomu např. Vávra, 1990).

Zásadní rozdíl přitom Stokoe (1972, zvl. s. 9 an., 108 an.) vidí v tom, že na rozdíl od jazyka mluveného je jazyk znakový multikanálovou aktivitou už sám o sobě: je totiž jednotou manuálního a nemanuálního (nemanuální se přitom podle Stokoeho názoru podílí zvl. na syntaxi), jeho struktura je budována na obou typech prostředků a na jejich interakci. Zatímco v komunikaci mluveným jazykem lze pak jednoznačně vydělit to, co je jazykové, verbální (opřené o zvuk),⁵ a co nejazykové, neverbální (dané tělesným chováním jako např. gesta, mimika, pozice a postoje těla), v komunikaci jazykem znakovým takto ostrou hranici vést nelze – anebo ji lze vést jen s jistými obtížemi: tělesné chování je nebo může být přímo součástí jazykového systému.

Sémioticky jsou tak přirozené znakové jazyky (Stokoe, 1972, zvl. s. 108 an.) vymezeny: 1. odlišností svého způsobu existence (své smyslové „modality“), kdy nosičem, materiálem jazykových znaků znakových jazyků je somatická aktivita („aktivita těla“), a 2. skutečností, že znakový jazyk je ze své podstaty dvoukanalový (manuální a nemanuální koexistuje přímo v jeho struktuře).

Tím se přirozené znakové jazyky výrazně odlišují nejen od jazyků mluvených, ale i od tzv. znakových jazyků sekundárních, tj. umělých znakových systémů, kte-

ré jsou ve specifických situacích užívány slyšícími lidmi zřeknuvšími se mluvené řeči (mniši po složení slibu mlčení, severoameričtí indiáni v obřadních situacích). Sekundární znakové jazyky jsou vlastně náhražkou řeči mluvené (svého „zdrojového kódu“); vyvazují se ze situace hluchoty mj. i tím, že do rukama prováděných znaků kódují už existující věty mluveného jazyka, mateřského jazyka svých slyšících uživatelů. Rodilí uživatelé přirozených znakových jazyků ovšem žádný zdrojový kód k dispozici nemají: věta ve znakovém jazyce je tak právě jen větou v daném znakovém jazyce a je větou „se vším všudy“, tedy i s gramatikou – a ta je nesena zvláště nemanuálně.

Verbální vs. neverbální povaha nemanuálních prostředků

Názor, že nemanuální prostředky, zkoumané systematicky od přelomu 70. a 80. let 20. století, jsou stejně důležitou součástí stavby znakových jazyků jako prostředky manuální a stejně jako ony nesou lingvistické informace, je lingvistikou znakových jazyků všeobecně sdílen.⁶ Shoda v podstatě panuje i v tom, že při úvahách o nemanuálních prostředcích je třeba uvést do vztahu výraz (označující) a význam, který je výrazem nesen: např. už v jedné z prv-

⁵ Sémiotické systémy gest, mimiky, pozic a pohybů těla atd. zde sice fungují spolu s jazykem, stojí ale „mimo“ něj: jsou to prostředky, které nemají dvojitý členění a nejsou schopny delší dobu operovat nezávisle na jazyku.

⁶ Srov. např. Baker, Padden, 1978; Baker, Cokely, 1980; Liddel, 1980; Brennan, Colville, Lawson, 1984; Deuchar, 1984; Kyle, Woll, 1985; Wilbur, 1987; MacIntire, Reilly, 1988; Valli, Lucas, 1995; Sutton-Spence, Woll, 1998; Neidle, Kegl et al., 2000; Boyes Braem, Sutton-Spence, 2001; Sandler, Lillo-Martin, 2006; Johnston, Schembri, 2007; Meir, Sandler, 2008 aj.

ních prací cílených k této problematice (Baker, Padden, 1978, s. 29) se tak pěti vyděleným nemanuálním tzv. kanálům (ruce a paže, hlava, obličej, oči, orientace nebo postoj těla)⁷ přiřazují (vedle pragmatických funkcí, srov. níže) lexikální a/nebo gramatické významy – uvažuje se mj. o modifikaci (obměně), resp. intenzifikaci (zesílení) významu manuálně artikulovaného znaku, o podílu na vyjadřování záporu, otázky, podmínky ad.

V průběhu existence lingvistiky znakových jazyků se samozřejmě povaha a platnost, resp. funkce nemanuálních prostředků řešily a řeší do různé hloubky a z různých úhlů pohledu, a to v rámci lingvistiky teoretické i lingvistiky aplikované. V jejím rámci, v souvislosti s výukou amerického znakového jazyka, se např. (srov. MacIntire, Reilly, 1988) nemanuální prostředky spojují se třemi základními oblastmi: a) signalizují vložení věty vztažné a vyznačují téma výpovědi, tj. „to, o čem se mluví“, b) vyjadřují okolnosti děje (tj. významy nesené v mluvených jazycích obvykle adverbálně, příslovečnými výrazy)⁸ a c) doprovázejí vymezený okruh znaků,

zvl. takové znaky, které vyjadřují afektivní stavy a chování (jako PLAKAT, SMÁT SE, ŠTĚSTÍ apod.).⁹ Užití nemanuálních prostředků je zde přítom „povinné“, je přímo součástí systému jazyka.

Využití řady nemanuálních prostředků typu c) je ovšem alespoň částečně izomorfní s tím, jak se afekty vyjadřují neverbálně, je obdobné jejich vyjadřování „mimo jazyk“.¹⁰ Jak už bylo řečeno, rozhodnout, co z nemanuálního chování je přímo součástí jazykového systému (co je verbální) a co je mimojazykové (neverbální), je v případě znakových jazyků poměrně obtížné: týž výraz může mít platnost obojí. I neslyšící lidé totiž zákonitě komunikují také neverbálně – podobně jako lidé slyšící sdělují (např. pohledy, výrazem obličeje, přiblížením či odstupem, gesty) emoce (pocity, nálady, afekty), zájem, resp. nezájem o sblížení, dojem (o tom, kdo jsem „já“), podobně jako slyšící lidé neverbálně ovlivňují změny postoje komunikačního partnera nebo řídí, resp. ovlivňují průběh komunikace.¹¹

Že se v komunikaci neslyšících nemanuální prostředky užívají i neverbálně, o tom není pochyb. V jejich popisu

⁷ V jejich rámci jsou pak vyděleny dílčí komponenty, např. v kanálu obličeje dílčí komponent zvednuté obočí. Pozornost věnovaná těmto dílčím komponentům se různí; např. k dílčímu komponentu ústa srov. obsáhle Boyes Braem, Sutton-Spence (2001). V souvislosti s českým znakovým jazykem Mareš (2011).

⁸ S tím lze pravděpodobně spojit skutečnost konstatovanou Quigleyem a Paulem (1984), totiž že jedním z rysů odlišujících psanou angličtinu amerických neslyšících od angličtiny „většinové“ je mj. také nižší výskyt příslovcí.

⁹ K vytížení nemanuálních prostředků v souvislosti s vyjadřováním emocí, konkrétně v tzv. specifických znacích českého znakového jazyka, srov. Motejková (2003) a názavně Výsucek (2004).

¹⁰ K tomu srov. Ekman, Friesen (např. 1969) o vyjadřování tzv. univerzálních emocí.

¹¹ Z českých prací k tomu srov. např. Křivohlavý (1988), o americkém znakovém jazyce z tohoto úhlu pohledu např. Baker a Padden (1978). Výrazy neverbálního sdělování (a jim přiřazované významy) se v různých koncepcích chápou různě široce (srov. např. Dimbleby, Burton, 1998); vždy do nich bývá zahrnut jazyk těla (body language) a parajazyk.

¹² Tak např. Neidle, Kegl et al. (2000) vydělují ve své klasifikaci (s. 40 an.) vedle lexikálního, adverbálního a syntaktického užití nemanuálních prostředků („lexical, adverbial, syntactic markings“) také jejich užití afektivní; Sutton-Spence a Day (2001, s. 78 an.) zase přiřazují jednomu z nemanuálních výrazů (pohybu úst) mj. také funkci „gestickou“.

ale ne vždy bývá toto užití dostatečně odlišeno od užití verbálního¹² – dáno je to zřejmě tím, že ne vždy jsou jasné a jednoznačně rozlišeny úvahy o komunikaci neslyšících (využívající zákonitě prostředky verbální i neverbální) a úvahy o znakových jazycích samých. Do jisté míry snad mohou k rozhodování o nejazykovém, neverbálním vs. jazykovém, verbálním statutu nemanuálních prostředků přispět výzkumy jejich odlišností: shledány byly (srov. Neidle, Kegl et al., 2000, zvl. s. 40 s odkazy na další literaturu) v oblasti artikulace (nemanuální prostředky verbální vs. neverbální povahy se liší svým tvarem, tempem artikulace nebo aktivací rozdílných obličejových svalů), na rovině neurolingvistické (neverbální je zpracováno v pravé hemisféře, verbální v hemisféře levé) i v oblasti osvojování znakového jazyka (obličejové výrazy užívané neverbálně vs. verbálně jsou osvojovány různým způsobem).

Rozlišení a popis „nemanuálního“ jako neverbálního vs. verbálního je jedním z okruhů otázek, na něž lingvistika znakových jazyků hledá odpovědi.

Platnost nemanuálních prostředků

Další otázky vyvstávají při stanovení hranice mezi těmi nemanuálními prostředky, které mají funkci/platnost gramatickou, a které prozodickou (jako

např. v češtině intonace). Tak třeba mimi-ce horní části obličeje (konkrétně zdviženému nebo svráštělému obočí využívanému např. při tvoření otázek různého typu) se někdy (Neidle, Kegl et al., 2000, s. 43 an.) přiřazuje platnost gramatická (syntaktická), jinde (Sandler, Lillo-Martin, 2006, s. 61) jsou tyto prostředky explicitně charakterizovány jako prostředky prozodické, intonační.¹³ Vedle toho se nabízí ještě otázka, které z nemanuálních prostředků jsou („jen“) součástí gramatiky daného jazyka, a které mají a) platnost pragmatickou (jsou pragmaticky aktivní): I v komunikaci znakovými jazyky se totiž profilují takové („pragmatické“) aspekty významu, které se odvozují (vyvozují) ze situace, resp. z kontextu výpovědi/textu, i v komunikaci neslyšících se uplatňují obecná nebo kulturně vázaná pravidla jazykové interakce – a promítají se do jazyka.¹⁴

Nemanuální prostředky v jazykovém systému

V neposlední řadě je pak třeba zmínit také otázku povahy nemanuálních prostředků v souvislosti s jejich postavením v jazykovém systému. Už práce ze 70. a 80. let 20. století (např. Baker, Padden, 1978; Deuchar, 1984; Brennan, Colville, Lawson, 1984 aj.) upozorňují na to, že první fonologický popis amerického znakového jazyka (Stokoe, 1960) bere v úvahu pouze ak-

¹³ K tomuto rozlišení a k různým možným řešením této otázky srov. podrobně zvl. Sandler (2010).

¹⁴ Ve vztahu ke znakovým jazykům, srov. k tomu např. už Baker a Padden (1978), Pederson (1990), v širším kontextu pak Hoza (2007).

tivity manuální (tvar, pohyb a umístění rukou), a poukazují na potřebu zvažovat v této souvislosti i aktivity nemanuální. Pokud totiž existují dvojice znaků (tzv. minimální páry) různých znakových jazyků,¹⁵ jejichž význam je rozlišen právě jen nemanuálně (jejich manuální složka je totožná), není o fonologické platnosti nemanuálních aktivit pochyby (k tomu srov. např. Deuchar, 1984, s. 74 an.) a je namístě považovat je za fonémy. Pří-nejmenším pohyby obličejových svalů bývají ale někdy explicitně označovány jako morfémy („morphemes realized on the face“, srov. Sandler, Lillo-Martin, 2006, s. 60),¹⁶ tedy jako ty složky jazykového systému, které mají schopnost (samy o sobě) nést význam, nikoli ho (tak jako fonémy) pouze rozlišovat.

Směřování lingvistiky českého znakového jazyka

Některé předpoklady řešení všech zde naznačených i dalších otázek byly stanoveny už před časem (Deuchar, 1984, s. 76) – jednoznačné odpovědi na ně, pokud je mi známo, ale v lingvistice znakových jazyků doposud neexistují.

Úvahy o cizích znakových jazycích, naznačené zde ve zkratce, zároveň formulují východiska zájmů lingvistiky českého znakového jazyka, resp. okruhy

otázek, které čekají na své řešení. Zde jen v bodech to, na co se soustředit, co bude třeba: V první řadě vydělit ty nemanuální výrazy, které nesou lingvistickou informaci, a pojmenovat významy (lexikální a/nebo gramatické), které se jim přiřazují, resp. specifikovat jejich podíl na významových změnách; v souvislosti s tím si položit otázku po případné polysémii (mnohoznačnosti) vydělených výrazů, a to i pokud jde o možnosti jejich kombinací (a také ve vztahu k jejich interakci s prostředky manuálními). V návaznosti na to, resp. spolu s tím vymezit postavení nemanuálních prostředků v jazykovém systému (i se zřetelem k tomu, že některé z nich – snad? – mohou operovat na více jazykových rovinách) a jejich podíl na výstavbě textů českého znakového jazyka. Soustředit se přitom i na jejich distribuci (na vydělení kontextů, v nichž mohou figurovat, tedy na jejich využití v komunikaci interkulturní vs. intrakulturní, v různých stylech, žánrech, typech textů) a ve vztahu k tomu také na obligatornost, závaznost, resp. neobligatornost jejich užití.¹⁷

Důležité je mít při tom na mysli i aplikační rozměr teoretických poznatků, zvl. potřeby výuky českého znakového jazyka. Není snad třeba zvlášť zdůrazňovat, že i v „teorii“, i v „aplikacích“ je namístě využít mj. také intuitivní reflexi

¹⁵ V americkém znakovém jazyce např. NOT-YET a LATE (srov. s odkazy na další literaturu v Brennan, Colville, Lawson, 1984, s. 2), v britském znakovém jazyce ENOUGH – FED-UP (Brennan, Colville, Lawson, 1984, s. 2; Deuchar, 1984, s. 75), v izraelském znakovém jazyce AWESOME a DANGEROUS (Sandler, Lillo-Martin, 2006, s. 173).

¹⁶ Další úvahy o nemanuálních prostředcích jako o (vázaných) morfémech (morfémech, které nemohou stát samostatně) srov. např. v Boyes Braem a Sutton-Spence (2001) nebo Bickford a Fraychineaud (2008).

¹⁷ V souvislosti s jedním typem nemanuálních prostředků českého znakového jazyka (s tzv. orálními komponenty) řadu z těchto otázek zodpovídá (a další otázky klade) Mareš (2011).

jazyka jeho rodilými uživateli, jejich jazykové povědomí: právě pro rodilé uživatele je totiž samozřejmé, že český znakový jazyk je třeba produkovat i přijímat (a interpretovat) v jednotě manuálního a nemanuálního – a že právě se zřetelem k tomu je třeba ho také vyučovat. V této věci (v lehké nadsázce a zde navíc s jistou licencí překladatele) Stokoe (1972, s. 116) poznamenává, že i taková informace (byť daleka pravidel podávaných v tradičních gramatikách) může být užitečná. Přinejmenším stejně, jako může být pro lovce užitečná informace o tom, že ulovit má bažanta, nikoli divoké prase.

LITERATURA

- BAKER, C., COKELY, D. *American Sign Language: A Teacher's Resource Text on Grammar and Culture*. Silver Spring : TJ Publishers, 1980.
- BAKER, C., PADDEN, C. Focusing on the Non-Manual Components of American Sign Language. In SIPLE, P. (ed.), *Understanding Language Through Sign Language Research*. New York : Academic Press, 1978, s. 27–57.
- BICKFORD, J.A., FRAYCHINEAUD, K. Mouth morphemes in ASL: a closer look. In *Sign Languages: spinning and unravelling the past, present and future. TISRL 2, forty 16 five papers and three posters from the 9th Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006*, QUADROS, R.M. de (ed.), 95. Editora Arara Azul. Petrópolis/RJ. Brazil, 2008, s. 32–47.
- BIRDWHISTELL, R.L. *Introduction to Kinetics*. Washington, D.C. : Foreign Service Institute, 1952.
- BOYES BRAEM, P., SUTTON-SPENCE, R. (ed.). *The Hands are the Head of the Mouth. The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : Signum, 2001.
- BRENNAN, M., COLVILLE, M.D., LAWSON, L.K. *Words in Hand*. Edinburgh : Moray House College of Education, 1984.
- DEUCHAR, M. *British Sign Language*. London : Routledge & Kegan Paul, 1984.
- DIMBLEBY, R., BURTON, G. *More than Words. An Introduction to Communication*. London : Routledge, 1998.
- EKMAN, P., FRIESEN, W.V. The Repertoire of Nonverbal Behavior : Categories, Origins, Usage, and Coding. *Semiotica*. 1969, roč. 1, č. 1, s. 49–98.
- ENGBERG-PEDERSEN, E. Pragmatics of Non-Manual Behaviour in Danish Sign Language. In EDMONDSON, W.H., KARLSSON, F. (ed.), *SLR '87: Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research*. Hamburg : Signum, 1990, s. 121–128.
- HOZA, J. *It's Not What You Sign, It's How You Sign It. Politeness in American Sign Language*. Washington, D.C. : Gallaudet University Press, 2007.
- JOHNSTON, T., SCHEMBRI, A. *Australian Sign Language. An Introduction to Sign Language Linguistics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha : Svoboda, 1988.
- KYLE, J.G., WOLL, B. *Sign Language. The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 1985.

- LIDDELL, S.K. *American Sign Language Syntax*. The Hague : Mouton, 1980.
- MAREŠ, J. *Orální komponenty v českém znakovém jazyce*. Praha, 2011. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Vedoucí práce A. Macurová.
- McINTIRE, M.L., REILLY, J. Nonmanual behaviors in L1 & L2 Learners of American Sign Language. *Sign Language Studies*. 1988, vol. 61, no 17, s. 351–375.
- MEIER, R.P., CORMIER, K., QUINTO-POZOS, D. (ed.). *Modality and Structure in Signed and Spoken Languages*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002.
- MEIR, I., SANDLER, W.A. *Language in Space: The Story of Israeli Sign Language*. New York, London : Lawrence Erlbaum, 2008.
- MOTEJZÍKOVÁ, J. Poznáváme český znakový jazyk V. Specifické znaky. *Speciální pedagogika*. 2003, roč. 13, č. 3, s. 218–226.
- NEIDLE, C., KEGL, J., et al. *The Syntax of American Sign Language. Functional Categories and Hierarchical Structure*. Cambridge : The MIT Press, 2000.
- QUIGLEY, S.P., PAUL, P.V. *Language and Deafness*. San Diego : College Hill, 1984.
- SANDLER, W. Prosody and Syntax in Sign Languages. *Transactions of the Philological Society*. 2010, vol. 108, no 3, s. 298–328.
- SANDLER, W., LILLO-MARTIN, D. *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.
- STOKOE, W. *Semiotics and Human Sign Languages*. The Hague, Paris : Mouton, 1972.
- SUTTON-SPENCE, R., DAY, L. Mouthing and Mouth Gestures in British Sign Language (BSL). In BOYES BRAEM, P., SUTTON-SPENCE, R. (ed.), *The Hands are the Head of the Mouth. The Mouth as Articulator in Sign Languages*. Hamburg : Signum, 2001, s. 69–85.
- SUTTON-SPENCE, R., WOLL, B. *The Linguistics of British Sign Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
- VALLI, C., LUCAS, C. *Linguistics of American Sign Language. An Introduction*. Washington, D.C. : Gallaudet University Press, 1995.
- VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha : Panorama, 1990.
- VYSUČEK, P. Poznáváme český znakový jazyk VI. (Specifické znaky.) *Speciální pedagogika*. 2004, roč. 14, č. 1, s. 16–27.
- WILBUR, R.B. *American Sign Language. Linguistic and Applied Dimension*. Boston : College-Hill Press, 1987.
- ZESHAN, U. (ed.). *Interrogative and Negative Constructions in Sign Languages*. Nijmegen : Ishara Press, 2006.